श्रीमयूरकविविरचितं

सूर्यशतकम्

त्रिभुवनपालप्रणीतया व्याख्यया समुपेतम्

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)
नई दिल्ली

श्रीमयूरकविविरचितं

सूर्यशतकम्

त्रिभुवनपालप्रणीतया व्याख्यया समुपेतम्

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान

नई दिल्ली

महाकविश्रीमयूरप्रणीतं

सूर्यशतकम्

श्रीत्रिभुवनपालविरचितया टीकया समेतम् ।

जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधतः सान्द्रसिन्दूररेणुं
रक्ताः सिक्ता[1] इवौघैरुदयगिरितटीधातुधाराद्रवस्य ॥

टिप्प०–1 अस्य सूर्यशतकस्य प्रणेता श्रीमयूरकविर्बाणभट्टस्य श्वशुर उज्जयिन्यां वृद्धभोजमहीपतेः सभायामासीदिति मानतुङ्गाचार्यप्रणीतभक्तामराख्यस्तोत्रटीकाप्रारम्भे मेरुतुङ्गप्रणीतप्रबन्धचिन्तामणौ च समुपलभ्यते. प्रबन्धचिन्तामणौ बाणभट्टो मयूरस्य भगिनीपतिरासीदित्युक्तमस्ति. अथ च 'अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः । श्रीहर्षस्याभवत्सभ्यः समो बाणमयूरयोः ॥' इति शार्ङ्गधरपद्धत्यादिप्रसिद्धराजशेखरपद्येनापि बाणमयूरयोः समकालोद्भवत्वं प्रतीयते. तस्मान्मयूरकविरपि खिस्ताब्दीयसप्तमशतकपूर्वार्धसमुद्भूत इति ज्ञेयम्. सूर्यशतकमपहाय मयूरप्रणीतः कोऽप्यन्यो ग्रन्थो नाद्याप्युपलब्धः. सूर्यशतकपद्यानि तु ध्वन्यालोककाव्यप्रकाशादिषूदाहृतानि सन्ति. दृश्यन्ते च सूर्यशतकातिरिक्ता अपि कतिपयश्लोकाः सुभाषितावल्यादिषु मयूरनाम्ना समुद्धृताः. 'दर्पं कविभुजंगानां गता श्रवणगोचरम् । विषविद्येव मायूरी मायूरी वाङ्निकृन्तति ॥' इति मयूरप्रशंसापद्यं च सूक्तिमुक्तावलौ राजशेखरनाम्ना समुद्धृतं वर्तते. सूर्यशतकस्य काश्मीरकवल्लभदेव-मधुसूदन त्रिभुवनपालविरचितं टीकात्रयं प्राचीनम्, यज्ञेश्वरशास्त्रिप्रणीता नवीना टीका च वर्तते. तत्र वल्लभदेवकृतटीकास्माभिः कश्मीरेषु षट्त्रिंशश्लोकपर्यन्तमासादिता. मधुसूदनकृता नोपलब्धा. अतस्त्रिभुवनपालविरचितटीकासमेतमेतच्छतकं मुद्रयितुमारब्धम्. तत्रास्मन्मुद्रणाधारभूतानि पुस्तकान्येतानि—प्रथमं त्रिभुवनपालकृतटीकासमेतं प्रायः शुद्धं १६८५ मिते शकाब्दे लिखितं एकोनत्रिंशत्पत्रात्मकं मुम्बईनगरवास्तव्यश्रीपण्डितज्येष्ठाराममुकुन्दजीशर्मणां सकाशादधिगतम्; द्वितीयं तादृशमेव पुस्तकं नातिशुद्धं वर्षशतद्वयप्राचीनमिवोपलक्ष्यमाणं त्रिषष्टिपत्रात्मकं जयपुरराजगुरुकुलोद्भूतोदुम्बरभट्टश्रीकृष्णकुमारशर्मणां संग्रहात्प्राप्तम्, तत्र त्रिभुवनपालस्य नाम नास्ति; तृतीयं मूलमात्रं षट्त्रिंशश्लोकपर्यन्तं वल्लभदेवकृतटीकोद्धृतटिप्पणसमेतं नवीनं कश्मीरलिखितं पञ्चदशपत्रात्मकमस्मदीयम्.

पाठा०—१ 'सक्तैः'. (='संसक्तैः' इति वल्लभदेवः).

सत्यो रोचनाम्बुत्वेनेति। पुनः किंभूतः?। अर्च्यमानाः सस्पृहमीक्ष्यमाणाः । कैः ?। चक्रनाम्नां लोचनाञ्चलैर्नेत्रप्रान्तैः । अविचलैर्निश्चलैः । कथम्?। चतुरं विदग्धं यथा भवति । चाटूत्कैश्चाटुकाङ्क्षिभिः । चक्रवाकाणां हि भगवति गभस्तिमालिन्यभ्युदिते सति वियुक्तानां परस्परं समागमो भवतीति सादरं तद्वचोऽर्च्यन्त इत्येवमभिहितम् । अचरमा अप्राचीनाः ॥ १२ ॥

एकं ज्योतिर्दृशौ द्वे त्रिजगति गदितान्यब्जजास्यैश्चतुर्भि-

भूतानां पञ्चमं यान्यलमृतुषु तथा षट्सु नानाविधानि ॥

युष्माकं तानि सप्तत्रिदशमुनिनुतान्यष्टदिग्भाञ्जि भानो-

र्यान्ति प्राह्णे नवत्वं दश दधतु[१] शिवं दीधितीनां शतानि ॥ १३ ॥

भानोः संबन्धीनि दीधितीनां दश शतानि, सहस्रमिति यावत् । युष्माकं शिवं भद्रं दधतु पुष्णन्तु कुर्वन्तु वा । अनेकार्थत्वाद्धातूनामिति । किंभूतानीत्याह—यानि एकं ज्योतिरेकं तेजः प्रधानमालोककारणम् । पुनरपि कीदृशानि?। दृशौ द्वे चक्षुषी द्वे । त्रिजगति त्रैलोक्ये गदितानि कथितानि । कैः ?। अब्जजास्यैः कमलयोनिवदनैः । कियद्भिः?। चतुर्भिश्चतुःसंख्योपेतैः । भूतानां पृथिव्यादीनां पञ्चमम् । पञ्चानां भूतानां तेजसि सति पञ्च संख्या संपद्यते । तथा ऋतुषु वसन्तादिषु षट्स्वलमत्यर्थं नानाविधान्युच्चावचप्रकाराणि, तीव्रमन्दादिभेदेन विद्यमानत्वात् । पुनरपि किंभूतानि ?। सप्तत्रिदशमुनिनुतानि त्रिदशमुनयो देवर्षयोऽत्रिप्रभृतयः सप्त च ते त्रिदशमुनयश्च तैर्नुतानि । भूयोऽपि किंभूतानि?। अष्टदिग्भाञ्जि अष्टाशाश्रितानि । पूर्वाह्णे दिनमुखे नवत्वं प्रत्यग्रत्वं यान्ति भजन्ते। पूर्वं ज्योतिस्त्वेनैकत्वम् । पुनर्दृक्त्वेन द्वित्वम् । भुवनत्वेन त्रित्वम् । चतुर्षु ब्रह्मवक्त्रेषु चतुःसंख्यात्वम् । पृथिव्यादिरूपतया पञ्चधा वसन्तादिसंख्यायाः षट्त्वम् । अत्रिप्रभृतिभिः सप्तत्वम् । तीव्रमन्दादिभेदेन नानात्वम् । अष्टदिग्भाक्त्वेनाष्टत्वम् । आश्रयभेदाद्भेदः । पूर्वाह्णे नवत्वमिति शब्दसाम्यान्नवत्वं नवसंख्यायोगिता प्रदर्शितेति ॥ १३ ॥

आवृत्तिभ्रान्तविश्वाः श्रममिव दधतः शोषिणः स्वोष्मणेव

ग्रीष्मे दावाग्नितप्ता इव रसमसकृद्ये धरित्र्या धयन्ति ॥

ते प्रावृष्यात्तपानातिशयरुज इवोद्वान्ततोया हिमर्तौ

मार्तण्डस्याप्रचण्डाश्चिरमशुभभिदेऽभीशवो वो भवन्तु ॥ १४ ॥

मार्तण्डस्य भानोरभीशवो दीधितयो वो युष्माकमशुभभिदेऽकल्याणविनाशाय भवन्तु जायन्ताम् । चिरं बहुकालम् । किंविशिष्टाः?। ये धरित्र्या भुवो रसं जलं धयन्ति पिबन्ति । असकृदनेकवारम् । किंभूता इव धयन्ति?। शोषिण इव शोषयुक्ता इव ।

पाठा०–१ 'ददतु' वल्लभ०.

शोषिणोऽपि श्रममिव दधतः खेदमिव दधाना बिभ्राणाः । श्रमाधाने हेतुमाह—आवृत्तिभ्रान्तविश्वाः । आवृत्त्या पौनःपुन्येन भ्रान्तं पर्यटितं विश्वं जगद्यैस्ते तथोक्ताः । क्व ?। ग्रीष्मे निदाघकाले । शोषिणः स्वोष्मणेव । पुनरुत्प्रेक्षते—दावाग्नितप्ता इव, जलमतीव नरा धयन्ति तद्वदेते इत्युत्प्रेक्षिताः । तेऽभीशवः प्रावृषि वर्षाकाले उद्वान्ततोया उद्गीर्णपयस्काः । किंभूताः?। आत्तपानातिशयरुज इव आत्ता प्राप्ता पानातिशयरुग्यैस्ते । हिमर्तौ हेमन्तेऽप्रचण्डा मन्दा अपटवः । यथा कोऽपि पानीयपानातिशयात्प्राप्तवेदनो मन्दो भवति तद्वदेतेऽपि ॥ १४ ॥

तन्वाना दिग्वधूनां समधिकमधुरालोकरम्यामवस्था-

मारूढप्रौढिलेशोत्कलितकपिलिमालंकृतिः केवलैव ॥

उज्जृम्भाम्भोजनेत्रद्युतिनि दिनमुखे किंचिदुद्भिद्यमाना

श्मश्रुश्रेणीव भासां दिशतु दशशती शर्म घर्मत्विषो वः ॥ १५ ॥

भासां दीधितीनां दशशती घर्मत्विषः सूर्यसंबन्धिनी वो युष्मभ्यं शर्म सुखं कल्याणं दिशतु यच्छतु । केव?। श्मश्रुश्रेणीव मुखरोमराजिरिव। किं कुर्वती ?। किंचिदुद्भिद्यमाना उद्गच्छन्ती । कस्मिन्?। दिनमुखे । अन्यत्र,–यूनां मुखे उद्भिद्यते । किं कुर्वाणा?। तन्वाना विस्तारयन्ती । काम् ?। अवस्थाम् । कासाम्?। दिग्वधूनाम् । दिश एव वध्वस्तासाम् । कीदृशीम्?। समधिकमधुरालोकरम्याम् । समधिकः सम्यगधिको मधुरो मृदुर्य आलोकः प्रकाशस्तेन रम्याम् । पुनरपि किंभूता?। आरूढप्रौढिलेशोत्कलितकपिलिमा । प्रौढिः प्रौढत्वं तस्या लेशः । आरूढश्चासौ प्रौढिलेशश्चेति समासः । तेनोत्कलितो वर्धितः कपिलिमा कपिलत्वं यस्याः सा तथोक्ता । अलंकृतिर्भूषणम् । केवलैव एकैव । किंभूते दिनमुखे ?। उज्जृम्भा विकासिन्यम्भोजनेत्रद्युतिर्यत्र तत्तथोक्तं तत्रेति । स्मश्रुश्रेण्या अपि सर्वमेतत्संबन्धनीयम् । सापि वधूनां समधिकमधुरामालोकरम्यामवस्थां वितनुते । आरूढप्रौढिलेशोत्कलितकपिलिमा भवति । अलंकृतिश्चासौ केवलैव मुखस्य संपद्यत इत्यादि समानम् ॥ १५ ॥

मौलीन्दोर्मैष मोषीद्द्युतिमिति वृषभाङ्केन यः शङ्किनेव

प्रत्यग्रोद्घाटिताम्भोरुहकुहरगुहासुस्थितेनेव धात्रा ॥

कृष्णेन ध्वान्तकृष्णस्वतनुपरिभवत्रस्नुनेव स्तुतोऽलं

त्राणाय स्तात्तनीयानपि तिमिररिपोः स त्विषामुद्गमो वः ॥ १६ ॥

तिमिररिपोरादित्यस्य स त्विषां भासामुद्गम उदयस्त्राणाय रक्षायै वो युष्माकं स्ताद्भवतात् । तनीयानपि तनुतरोपि । किंभूतः ?। यः स्तुतः । केन?। वृषभाङ्केन पिनाकिना । शङ्किनेव । किमिति ?। मौलीन्दोर्मौलिचन्द्रस्यैषोऽयं द्युतिं प्रभां मा मोषीन्मा खण्डयत्विति । धात्रा ब्रह्मणा च यः स्तुत इति संबन्धः । किंभूतो नुतः ?। प्रत्यग्रेति । तत्क्षण-